

мр Рафаел Брчић

ЊЕМАЧКА ПРОЦЈЕНА ВОЈНОПОЛИТИЧКЕ СИТУАЦИЈЕ У
ЈУГОСЛАВИЈИ И РЕАГОВАЊЕ ОКУПАТОРА И ДОМАЋИХ
КОНТРАРЕВОЛУЦИОНАРНИХ СНАГА НА ОДЛУКЕ ДРУГОГ
ЗАСЈЕДАЊА АВНОЈ-а

Неуспјесима нацифашистичког блока на свјетским ратиштима код Курска и у сјеверној Африци придружио се и неуспјех на Неретви и Сутјесци, у првој половини 1943. године, гдје окупаторима и њиховим сарадницима није пошло за руком да опколе и униште главну оперативну групу НОВЈ. Ти неуспјеси на тлу Восне и Херцеговине и Црне Горе имали су такве размјере да је њемачка врховна команда Вермахта јавно изјавила да постојећим снагама није више могуће не само »уништење НОП-а«, него и контролисање главних саобраћајница и подручја у централном дијелу Југославије, које је у љето 1943. године постало веома значајно за њемачку ратну индустрију, јер су се, последице губитка окупираних територија на источном простору, управо ту налазили најзначајнији сировински ресурси — боксит, угаљ, дрво и друго. Проблем обезбјеђења централног подручја у Југославији постао је још тежи последице пада Мусолинијеве фашистичке владе, 24. јула, који је отворено наговијестио капитулацију и испадање Италије из осовинског блока Берлин—Рим—Токио, до чега је и дошло мјесец и по дана касније. Тако је Хитлерова Њемачка остала без свог главног савезника у Европи, а то је истовремено најавило велику кризу нацифашистичког блока, која се неће зауставити све до потпуног пораза и безусловне капитулације Трећег Рајха.

У таквој ситуацији — на свјетским фронтovima и југословенском ратишту — њемачка Врховна команда Вермахта нашла се пред два велика проблема: да властитим снагама овлада Средоземљем и да запосједне југословенски простор, посебно његово централно подручје, због кориштења виталних сировина потребних њемачкој ратној индустрији за даљње вођење рата. Да би се једно и друго обезбиједило биле су потребне знатно веће сопствене снаге, јер је, поред осталог, требало надокнадити и италијански војни контингент, који се

састојао од око два милиона војника, од чега преко 350.000 у Југославији.

Трећи Рајх је очекивао капитулацију Италије, па је већ у току лета удвостручио своје окупационе трупе у Југославији. Њихова ударна моћ била је знатно повећана, јер су допремљене искусне и свјеже оперативне, оклопне и моторизоване дивизије с осталих фронтова. То је учињено због тога што се у највишим војним и политичким круговима сматрало да је »у датој ситуацији веома значајно у својим рукама имати превласт на Балкану и Југославији у случају искрцавања западних савезника«. ¹⁾ С тим у вези, а на основу Хитлерове директиве 48, реорганизовано је и обједињено њемачко командовање на Балкану и истовремено извршено обједињавање окупационе управе и политичких представништава. Услиједила је и већа централизација њемачких привредних штабова којима је руководило министарство »Четворогодишњег ратног плана«. ²⁾ Колики је војно-политички значај имала Југославија за Трећи Рајх најбоље говори чињеница да је сједиште највише њемачке војне команде на Југоистоку из Солуна премјештено у Београд. Свеукупни значај Југославије у ратним плановима Трећег Рајха, у лето 1943. године, имао је три основне компоненте: војничку — за одбрану цијелог Балкана у случају искрцавања западних савезника »негдје на Балкану«; привредну — због губитка сировинских извора у Совјетском Савезу и,

¹⁾ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије (Зборник НОР), том XII, књ. 3, док. бр. 111 — Хитлерова директива бр. 48, 26. јула 1943. године; Зборник НОР, том XII, књ. 3, док. бр. 121 — Наређење Генералштаба Врховне команде Вермахта (ОКВ) од 18. августа 1943, упућено команданту Југоистока, а односи се на реорганизацију система њемачког командовања на Југоистоку.

У Хитлеровој директиви бр. 48, наведено је и ово:

»Непријатељско командовање своје планове ослања и на бандитске покрете у унутрашњости Југоистока (...) Најхитнији задатак Врховне команде Југоистока у позадини је да се униште банде у Србији и Хрватској са тачком тежишта на саобраћајним линијама са Грчком (...) Мора се постићи да се сузбијање банди спроведе с највећом енергијом, и то првенствено бандитских хорди које се налазе у близини обала«. (Архив Војноисторијског института — Архив ВИИ њемачка архива — Њ.А, к. 1—А, бр. рег. 7/15а); упореди: Фабијан Трго, Војни положај НОП-а у вријеме Другог засједања АВНОЈ-а, »АВНОЈ и НОВ у БиХ (1942—1943)«, материјали с научног скупа у Сарајеву 22. и 23. новембра 1963. године, »Рад« Београд — Институт за историју Сарајево, 1974, стр. 466—476; Мухарем Кресо, Њемачко схватање ситуације у Југославији уочи Другог засједања АВНОЈ-а, на истом мјесту, стр. 503—517; Славко Одић, Њемачки планови и дјелатност у вези с Другим засједањем АВНОЈ-а, на истом мјесту, стр. 518—527.

²⁾ Holm Sundhausen, *Südosteuropa in der nationalsozialistischen Kriegswirtschaft am Beispiel des »Unabhängigen Staates Kroatien«*, »Südost-Forschungen«, Band XXXII, München 1973, стр. 233—266; Исти, »Развој хрватско-њемачког клиринга 1941—1945«, »Југославија и Трећи Рајх 1933—1945«, материјали с научног скупа у Београду, октобра 1973. године; Рафаел Врџић, »Независна Држава Хрватска« инструмент експлоататорске политике Трећег Рајха у Босни и Херцеговини, »Зборник радова« Музеја револуције БиХ, Сарајево, II 2, 1976, стр. 195—219.

политичку — због све веће опасности од НОП-а Југославије и његове НОВЈ, чија се војничка моћ знатно више уважавала него раније.³⁾

На основу Хитлерове директиве 48 и упутстава начелника Врховне команде Вермахта за њено провођење, у Београду су се нашле три нове њемачке високе установе: 1. Команда Групе армија »Ф« на челу са фелдмаршалом Вајксом (Freiher Maximilian Weicks), који је до тада командовао Групом армија »Б« на источном фронту, а сада је добио задатак да обједињава командовање свим њемачким, квислиншким и колаборационистичким војним снагама на Балкану; 2. Војноуправна команда Југоистока на челу са генералом Фелбером (Hauptmann Gustav Felber), који је до тада био војноуправни командант сјеверне Француске, Белгије и Холандије, а у Југославији и на Балкану добио је задатак да обједињава војноокупационе управе; 3. Специјални опуномоћеник Министарства спољних послова Трећег Рајха за југоисточну Европу (Sonderbevollmächtigter des Auswärtigen Amtes für den Südosten), на челу са инж. Херманом Нојбахером (Hermann Neubacher), који је добио задатак да окупља и организује све политичке снаге у Југославији за борбу против НОП-а, изузев тзв. Независне Државе Хрватске, тј. да првенствено у Србији, Црној Гори и дијеловима источне Босне и у Херцеговини створи »антикомунистички фронт«.⁴⁾

Све ове њемачке команде и установе у Југославији биле су подређене команданту »Групе армија 'Ф'«, с тим што је у погледу организовања и предузимања војних операција против НОВ и ПОЈ на подручју тзв. НДХ фелдмаршал Вајкс требао да се претходно договори са њемачким опуномоћеним генералом у Загребу и осталим њемачким војним командантима у тзв. НДХ, тј. са Другом тенковском армијом (командант Лотар Рендулиц), која је замијенила ранију Литерсову »Команду њемачких трупа у Хрватској«, затим са Петим СС брдским корпусом, а од јесени 1944. године Двадесетпрвим армијским корпусом и Групом армија »Е«. Командант војноуправне команде Југоистока, генерал Фелбер, био је истовремено и војноуправни командант Србије, али и надређена инстанца њемачком опуномоћеном генералу у Загребу (Edmund Glez von Horstenau). Што се тиче ингеренција Хермана Нојбахера, изванредног опуномоћеника Министарства спољних послова Трећег Рајха у Србији, Црној Гори, Албанији и Грчкој, он је све њемачке политичке акције које су додиривале и подручје тзв. НДХ требао да усклади са њемачким послаником у Загребу, Зигфридом Кашеом (Siegfried Kasche).

Тако извршено обједињавање војног командовања, окупационе управе и политичких представништава, као и концентрација њемачких привредних штабова у Југославији, било је попраћено довлачењем нових трупа и интензивирањем организације и дјеловања њемачких обавјештајних служби, у првом реду »Службе безбједности — СД« и »Сигурносне полиције (Sicherheitpolizei) — Сипо«. Оне су овог пута захватиле цијелу тзв. НДХ, па тако и Босну и Херцего-

³⁾ Шире видјети: Мухарем Кресо, оп. цит.

⁴⁾ Као напомена 1.

вину, гдје је, по мишљењу министра унутрашњих послова Трећег Рајха, Хајнриха Химлера (Heinrich Himmler), све то имало и свој посебан значај — пуно искориштавање људског потенцијала, у првом реду босанскохерцеговачких Муслимана за СС формације. Услиједило је успостављање широке мреже установа СД и Сипо у Хрватској и Босни и Херцеговини, на што су, углавном утицала два основна разлога:

1. Било је уобичајено да покрет великих трупа прати одговарајућа безбједносно-полицијска активност, односно требало је успоставити цијелу организацију СД и Сипо у условима када је Трећи Рајх остао без свог италијанског савезника, посебно на подручју тзв. НДХ која је у сваком погледу, као продужна рука њемачког окупатора, била на рубу потпуног расула и пропасти.

2. Политичку и војну дезорганизацију Павелићеве НДХ, која није испунила ниједан од своја три основна задатка — лиферант радне снаге за њемачку ратну привреду, трупа за источни фронт и сировина за потребе њемачке ратне индустрије, нарочито из Босне и Херцеговине, гдје су услијед сталног дјejства партизанских снага изостали експлоатација и транспорт природних богатстава и привредних потенцијала — једино је било могуће поправити увођењем широке мреже безбједносно-полицијских установа и одреда сигурносне полиције. Ово тим прије што се сматрало да у читавој НДХ још увијек постоји »резервоар људског потенцијала« за дивизије СС-а, у ком погледу су за Химлера, Милера (Heinrich Müller, шеф Главног уреда безбједности, Рајха — РСХА) и СС генерала Готлоба Бергера (командант СС-а), поред фолксдојчера, били нарочито интересантни Муслимани Босне и Херцеговине. Наиме, поред већ раније формиране 13. СС »Ханцар« дивизије, било је у плану да се формирају и нове, по саставу њој сличне СС дивизије (на примјер, 14. СС дивизија »Кама« и друге).⁵⁾

Читава акција обједињавања командовања, војноокупационе управе и политичких представништава, те завођење широке мреже безбједносне и сигурносне полиције одвијала се у пракси на основу више извршених анализа цјелокупне војне, политичке и привредне ситуације у Југославији и њеним појединим дијеловима са посебним статусом, а у оквиру јединственог њемачког окупационог система, чији су крајци од љета 1943. године незадрживо пуцали на свим странама. Више сачуваних и доступних докумената њемачке провјенције говори о томе.⁶⁾ Међутим, посебан значај има »Процјена« фелдмаршала Вајкса, с обзиром на њен карактер свеукупности и дугорочније постављене циљеве. Вајкс изричито тражи да се његове оцјене и ставови презентирају Хитлеру, јер »... ситуација на Југоистоку није више ствар (...) неке окупиране територије...« и ин-

⁵⁾ Holm Sundhausen, *Zur Geschichte der Waffen — SS 1941—1945*, »Südost-Forschungen«, Band XXX, München 1971, str. 176—197; Исти: *Обавештајна служба и полицијски апарат Хајнриха Химлера у »Независној Држави Хрватској« 1941—1945*, Војноисторијски гласник (ВИГ), 2/1972, стр. 89—134.

⁶⁾ Зборник НОР, том XII, књ. 3, док. бр. 156, стр. 619—630.

систира да закључци који се отуда могу извући »добивају за рат одлучујући значај...«⁷⁾ Вајкс тражи »брзе и потпуне одлуке« и подвлачи да су устанички покрети »прерасли у офанзивна дјејства«, те да су вршили припреме »за подршку савезничком искрцавању«, као и да су »борбе снага НОП-а Југославије изгубиле карактер герилског рата«, јер се у »борбама са посадама на одлучујућим мјестима појављују бројно јаке, плански вођене, и, бар за планинско ратовање, добро опремљене јединице...«⁸⁾ Као примјере за ове своје оцјене и ставове наводи успјешне војне акције НОВ и ПОЈ у источној Босни и Босанској крајини, гдје у сузбијању Титових партизана »није довољна полицијска интервенција«, јер у овом тренутку (октобар—новембар 1943. године — прим. РБ) »највећа опасност пријети из Хрватске (са територије тзв. НДХ — прим. РБ) одакле црвене снаге намјеравају да продру у Србију преко Дрине.«⁹⁾

Своју »процјену« Вајкс је базирао на мишљењима — рефератима — највиших њемачких војних и политичких представника у НДХ, затим Павелића и Фридриха Навратила (који је тада био министар оружаних снага НДХ) и новонаименованог предсједника владе НДХ, др Николе Мандића. С њима је одржао и шири састанак у Загребу 14. октобра 1943. године и, послје исцрпне расправе, у свој Дневник записао:

»У држави влада потпуни дармар, дезертирања су на дневном реду, ни добар изглед Павелићеве тјелесне гарде не може обманути. Министри се туже на стање устанка и моле њемачку помоћ, али за то нигдје нема довољно снага. Изнесено је много неиспуњених жеља. Политичка, привредна и војна ситуација у земљи изгледају безнадежне. Промјене може донијети само потпуни преокрет у политици...«¹⁰⁾

Констатујући дезорганизацију и расуло усташке државе, Вајкс је дошао до закључка да се на подручју НДХ видно испољавају четири облика »власти«:

— »подручје посједнуто њемачким трупама«. — Трупe се налазе у отпорним тачкама дуж јадранске обале и најважнијих путева и жељезничких пруга; њихове бочне и позадинске везе »стално су угрожене, док су сви покрети трупа под контролом партизана и региструју се«;

— »подручје хрватске државне власти. — Изузев у Загребу, гдје су се под заштитом Павелићеве тјелесне гарде повукле хрватске државне установе, не постоји више никакав хрватски државни ауторитет, чак ни у оним дијеловима земље које држе хрватске трупе«;

— »подручје 'српске аутономије'. — То су подручја која држе четници који су у уговорним односима с хрватским властима«;

⁷⁾ Архив ВИИ, Ња, Микротека, Т-313, Р-189/90110924 — Команда Југоистока, бр. 075, 1. XI 1943, тајно, Хитлеровом главном стану.

⁸⁾ Исто.

⁹⁾ Исто.

¹⁰⁾ Ратни дневник Њемачке врховне команде Вермахта (ОКВ) — Wehrmacht — Führungsstab (Генерелштаб), књ, III, стр. 1233—1234.

— »подручја с владавином комуниста. — Њима руководи Тито, који је створио 'совјетску државу' и располаже добром цивилном управом«. ¹¹⁾

Вајкова процјена разматрана је у Врховној команди Верманта (OKW) 21. октобра 1943. године. Пошто није лично присуствовао тој сједници Вајкс је, на постављено питање:

»Да ли постоје претпоставке за званично проглашење ванредног стања у Хрватској држави?« одговорио три дана касније: »То представља не само једину могућност него и крајње средство, јер је ситуација таква да једино може помоћи 'хируршки захват'«. ¹²⁾

Њемачки опуномоћени генерал у Загребу, Едмунд Глез фон Хорстенау, иако се о ситуацији у тзв. НДХ изјашњавао слично фелдмаршалу Вајксу, ипак је имао нешто другачије мишљење. Он је, наиме, предлагао »њемачко старатељство« (Vormundschaft) над цијелом тзв. Независном Државом Хрватском, на основу девизе: »Не владати него контролисати«, а то је значило: наименовање једног њемачког генерала као »комесара Рајха у НДХ«, оставку »садашње и постављање нове владе на најширим друштвеним основама«, »спајање усташке војнице и домобранства« и искључење Павелића »из унутрашњих политичких послова«. ¹³⁾ Овај њемачки генерал је сматрао да би он најбоље одговарао функцији »комесара Трећег Рајха у НДХ«.

Посланик Трећег Рајха у НДХ, СА-генерал Зигфрид Каше, своје ставове о политичкој ситуацији у тзв. НДХ изложио је у исцрпној анализи под насловом: »Ситуација у Хрватској и приједлози за даље развијање њемачко-хрватских односа«. ¹⁴⁾ Он је био мишљења да и надаље основни ослонац њемачке окупационе власти у Југославији треба да буду »великохрватски кругови«, тј. »усташки покрет«, с тим да »узајамне напетости међу њемачким представницима треба свести 'на сношљиву мјеру'«, а у погледу територијалних уступака Недићевој Србији и Црној Гори, сматрао је да то треба учинити »још у фази рата«. ¹⁵⁾

»Српско питање« у НДХ сматрао је најделикатнијим и он практично није успио да пронађе »право рјешење«. Основни проблем у рјешавању тога питања видио је у томе што се њемачке војне команде у борби против НОП-а и на подручју тзв. НДХ »широко осла-

¹¹⁾ Исто; упореди: Gert Fricke, *Kroatien 1941—1944. Der »Unabhängige Staat« in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten General in Agram*, Glaise von Horstenau, ROMBACH — Freiburg, 1972. (Шире о овој књизи види мој осврт у: »Војноисторијски гласник« бр. 2-3/1974, 188—194.)

¹²⁾ Ратни дневник OKW/WFSt, оп. цит.

Одговор њем. генерала Glez-Horstenaua OKW, 26 X 1943. године,

¹³⁾ Militärarchiv — Freiburg, *Deutscher Bevollmächtigter Generals in Agram*, 75835 — *Akte über kroatische innerpolitische und militärische Fragen 1942—1944*; шире о томе видјети: Gert Fricke, оп. цит, стр. 146 и даље.

¹⁴⁾ Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-501, Р-265/1114-1142.

¹⁵⁾ Исто.

њају на сарадњу четничких одреда и када и саме те команде захтијевају од хрватских власти територијалне уступке у корист Недићеве Србије.¹⁶⁾ Каше је, иначе, најдоследније подржавао Хитлерово србофобство, с тим што је своје њемачко србофобство поистовјетио с усташким србофобством. У овој својој анализи, која се означава и као »Кашеов трактат«, говорећи о »српском питању«, он на крају истиче да не види »право рјешење« па је због тога наредио да се »Срби у Хрватској држави не називају Србима«, већ православним држављанима Хрватске државе.¹⁷⁾

За политичку ситуацију у Србији и у редовима четника Драже Михаиловића »процјену« су извршили фелдмаршал Вајкс и »специјални изасланик« Министарства спољних послова Рајха Херман Нојбахер. Они оцјењују да се четнички покрет Драже Михаиловића »приближава кризи«, а насупрот њему да »комунизам у Србији има све већи утицај«, те да »све жешћи крвави окршаји између партизана и четника овдје и на другим просторима — у источној Босни, на примјер — утичу на кризу четника ДМ, који се, ипак, припремају да спријече продор 'црвених снага' преко Дрине у Србију.«¹⁸⁾

На основу Најбахеровог извјештаја о ситуацији у Недићевој Србији и у четничком покрету Драже Михаиловића, од 29. октобра 1943. године, издато је наређење ОКВ »о јединственом руковођењу борбом против НОП-а«, при чему се подразумијевало и окупљање свих »антикомунистичких снага«, на чему је, наравно, највише радио лично Нојбахер, иако у његовој директној надлежности није била територија тзв. НДХ. Нојбахер је био добро обавијештен о снази НОП-а и сматрао је да њемачким позицијама на Балкану највећа опасност пријети из НДХ гдје су у то вријеме биле распоређене и главне снаге НОВЈ. По његовом мишљењу, у »разумно третираној Србији« постојала је »најбоља могућност против бољшевиџације Балкана«, па је као најбоље политичко рјешење предлагао преношење њемачког ослоња на »великосрпске кругове«, предлагајући истовремено стварање »великосрпске федерације« коју би сачињавале: Србија, Црна Гора и Санџак, остављајући могућност њеног проширења и на друге дијелове Југославије и Балкана — у првом реду на источну Босну, дијелове источне Херцеговине и неке друге, с чиме је био сагласан и њемачки посланик у Загребу Зитфрид Каше.^{18а)}

Хитлер није прихватио Нојбахерове приједлоге, али их је сматрао »врло интересантним«¹⁹⁾ и враћао им се више пута касније, нарочито током прве половине 1944. године. Без обзира на негативан став према тим приједлозима Хитлер је, ипак, дао сва пуномоћја

¹⁶⁾ Исто.

¹⁷⁾ Исто.

¹⁸⁾ Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940—1945, Bericht eines fliegenden Diplomaten*, »MUSTERSCHMIEDT«, Göttingen, 1956, стр. 128.

¹⁹⁾ Исто, стр. 155.

Нојбахеру да искључиво он преговара са четницима Драже Михаиловића у циљу њиховог пуног ангажовања у борби против НОВ и ПОЈ. Нојбахер је израдио упутства на основу којих је услиједила обимна материјална помоћ четничким одредима, тако да је привремено било обустављено њихово осипање, док је извршеном мобилизацијом, уз помоћ и подршку њемачког окупатора, бројно стање четника до краја 1943. године порасло, иако су Нијемци били свјесни чињенице да су четничке формације по бројности и поготово по борбеној моћи далеко испод својих четничких назива — корпус, бригада, пук, батаљон и слично.²⁰⁾

Из многих њемачких докумената је видљиво да је то нека »чудна« војска, чији се припадници редовно налазе код својих кућа — у селима из којих су мобилисани, да не живи никаквим војничким животом, нема потребне дисциплине, нерадо се упушта у борбу против партизана, чак и онда када је заједно с Нијемцима покретана у борбу највећи је број бјежао својим кућама прије почетка борбе са партизанима. Нијемцима је све то, ипак, одговарало, јер су сматрали да је и то боље него да четници раде »на своју руку«. Међутим, такав однос Нијемаца према четницима одговарао је и четничким командама, које су на тај начин чувале »своју живу војну силу« очекујући »боље дане«, који би дошли искрцавањем западних савезника на Балкан или последице њемачког слома. Тада би четници са својом »војном организацијом били фактор приликом рјешавања унутрашњег уређења у Југославији.«^{20а)}

Из многих њемачких докумената види се да ниједан четнички корпус није могао окупити више од »500 до 1.000 четника«; исто је важило и за ниже четничке војне формације.²¹⁾ Управо због тога и неких других разлога, на примјер »вођа четника Дража Михаиловић је истовремено министар краљевске југословенске владе у Лондону«, Нијемци држе четнике »на узди«, с њима сарађују »ограничено«, од прилике до прилике према потреби; користе их као обавјештајце и, за неке друге услуге дају им заузврат оружја, муниције, хране, опреме и друго. Поред свега што је речено, Нијемцима је било јасно да су четничке вође, посебно Дража Михаиловић, настојали да кроз сарадњу са њемачким окупатором остваре и одређене политичке циљеве, да се домогну власти и врате старо стање, због чега им је у потпуности одговарала сарадња са Нијемцима и на војном и на политичком плану, а све у циљу заједничке борбе

²⁰⁾ Исто, стр. 166—167; *Зборник НОР*, том XII, књ. 3, док. бр. 156 — Вајксова процјена, стр. 622—623. Ту Вајкс набраја четничке кадрове и штабове и каже да у Србији постоје 22 потврђена и 13 вјероватних четничких корпуса, а у Босни седам потврђених и два непотврђена. Он даље наводи: »У поређењу са овако високим бројевима, банде Д. М. ретко се појављују, пошто корпус располаже само са 500—1.000 пушка и нешто аутоматског оружја...« Даље, да се четници уздржавају од акција, те да Дража »иницијативу за прелаз на дјела очекује споља...«

^{20а)} *Њемачке обавјештајне службе у Југославији*, књ. V, стр. 594.

против заједничког а свог највећег непријатеља — НОП-а. Четници су послје капитулације Италије у Нијемцима имали добру заштиту и од усташа, нарочито од њемачких војних команди и полицијских установа у тзв. НДХ.

У времену од краја 1943, па све до августа 1944. године, четници су уз помоћ Нојбахера, а преко Недића и његове владе, озбиљно рачунали да ће од Нијемаца добити дијелове источне Босне и Херцеговине, тј. постићи њихово издвајање из оквира тзв. НДХ и прикључити их Недићевој Србији, односно »Великој Црној Гори« у саставу »Велике Србије«. У том погледу забиљежени су многи захтеви четничких вођа у Херцеговини и источној Босни, упућивани Нојбахеру, Петом СС планинском корпусу и неким другим њемачким војним и политичким представницима.²²⁾

*
**

Раније је споменуто да је код нациста постојало правило да сваки покрет великих трупа упоредо слиједи и одговарајућа безбједносно-полицијска и обавјештајна активност. С тим у вези значајно је подвући да је истовремено са пристизањем у Београд Штаба Групе армија »Ф« на челу са генерал-фелдмаршалом Вајксом стигао и Извиђачки батаљон службе везе број 4 (Nachrichtenaufklärungsabteilung 4 — На 4), специјална јединица за прислушкивање радио-саобраћаја противника, хватање радио-емисија, изучавање система веза непријатеља, за гониометријску и криптографску службу и слично. Ова јединица је убрзо по свом доласку у Београд отпочела да хвата и прати радио-саобраћај Врховног штаба НОВ и ПОЈ с нижим штабовима и да дешифрује размјењиване депеше. Резултати тога рада прикључивани су најприје дневним извјештајима обавјештајног одјељења Штаба Друге тенковске армије — »политички извјештаји на основу сигурног извора«, а касније су објављивани као посебни прилози уз Ис-извјештај (уз извјештај обавјештајног одјељења виших штабова) под истим насловом.²³⁾

Још треба рећи да је Извиђачки батаљон службе везе број 4 био непосредно потчињен команданту Југоистока, односно команданту Групе армија »Ф«, који је регулисао рад ове службе и кориштење њених резултата.

Нијемци су сазнали за многе политичке и војне планове Врховног штаба НОВ и ПОЈ и ЦК КПЈ Југославије, о чему постоје многи подаци на другом мјесту,²⁴⁾ тако да о томе нема потребе да се шире говори. Довољно је истаћи да је на основу тих и других саз-

²²⁾ Исти извори.

²³⁾ Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-313, Р-196/7457239 — Извјештај II, одјељења Друге тенковске армије од 30. VIII 1943; упореди: Исто, Т-313, Р-196/7457230, Р-313/7457206-207, 7457176-177; 7457-214, 7457061 и други снимци из периода август—септембар—октобар 1943.

²⁴⁾ О томе шире видјети: Славко Одић, оп. цит, стр. 522—523, гдје се говори о депешама највишег војног и политичког руководства НОП-а Југославије, које су Нијемци успјели ухватити и дешифровати.

нања о Титовим политичким и војним плановима дограђивана Вајксова »процјена« војне и политичке ситуације у Југославији, на основу чега је, опет, њемачка Врховна команда Вермахта предузимала низ мјера с намјером да оствари два основна циља:

— да зада што теже ударце снагама НОВ и ПОЈ и онемогући реализацију Титових војнооперативних планова, те да истовремено организује и

— потхват против Тита лично, с циљем да га зароби или убије.²⁵⁾

Као што је познато, реализација првог задатка повјерена је команданту Друге тенковске армије под командом генерала др Лотара Рендулица, коме је Хитлер почетком августа 1943. године у Растенбургу лично дао потребне инструкције, док је реализација другог задатка била повјерена 4. пуку Бранденбург и »јединици« Кирхнер« (Kirchner).

Хватањем и дешифровањем размјениваних депеша између Врховног штаба НОВ и ПОЈ и ЦК КПЈ са нижим штабовима и ЦК КП Хрватске, фелдмаршал Вајкс је могао да сагледа стратешке планове Врховног штаба и да, пратећи у њиховом свјетлу операције које су се у то вријеме изводиле у Босни, дође до закључка да тим операцијама »Тито лично руководи«, што је, по његовом мишљењу, указивало »на значај који им Тито придаје« и с тим у вези да »вјероватно« Тито »као најопаснији противник« има намјеру да тежиште операција пренесе у Србију, која је за њемачку команду представљала у војностратигијском погледу »најосетљивији дио Балканског полуострва«. ²⁶⁾

У складу с таквим закључцима, Вајкс је наредио Штабу 2. тенковске армије да припреми и спроведе операцију против групаације НОВЈ у источној Босни и Санџаку, којој је дао шифровани назив »Kugelblitz« («Лоптаста муња»). Врховна команда Вермахта је дала одобрење за извођење ове операције на основу Вајксових обрразложења, гдје је између осталог стајало:

»Чишћење источне Босне начелно је најважнија борбена радња у наступајућој зими, од одлучујућег значају у случају успјеха, али исто тако од непредвидљивих посљедица за војни и политички развој на Југоистоку ако претрпи неуспјех. Запосједне ли Тито даљња подручја Црне Горе и Србије, мораћемо касније повести операцију сличну операцији 'Шварц' . . . , која ће тада изискивати далеко веће снаге него што су сада предвиђене.« ²⁷⁾

С друге стране, развој војне и политичке ситуације у централном дијелу Југославије, тј. у Босни и Херцеговини, учвршћивао је код Врховне команде Вермахта став да је потребно чим прије организовати и подухват против Тита. Та је акција у јесен 1943. године била повјерена Дивизији »Бранденбург« и њеном команданту

²⁵⁾ Исто.

²⁶⁾ Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-313, Р-189/7449011-024 — Команда Југоистока, II одјељење, бр. 075/43, тајно — Извјештај о ситуацији на Југоистоку крајем октобра 1943. године.

²⁷⁾ Архив ВИИ, ЊА, Микротека Т-313, Р-189/744903-0-033 — Извјештај II одјељења Команде Југоистока бр. 083/43, тајно, 9 XI 43.

генералу Александру фон Пфулштајну, односно »борбеној групи Хуго« (командант 4. пука Дивизије Бранденбург), која ће се са саботажним групама пробити из рејона Бихаћа у околину Врховина, гдје је најприје било предвиђено одржавање II засједања АВНОЈ-а, и на прикладним мјестима дуж путева којима ће »комунистички руководиоци« долазити на засједање или се враћати с њега постави засједе, зароби их или убије. Наредба за отпочињање ове операције требала је да услиједи под лозинком »Нирнберг«. ²⁸⁾

Из сачуваних докумената њемачке провенијенције видљиво је да су Нијемци знали да се Тито налази у Јајцу, као и да се по одласку на терен увијек враћа у Јајце. Нијемци су, такође, сазнали, на основу Титове депеше ЦК КП Хрватске, од 11. новембра 1943. године, да се Друго засједање АВНОЈ-а неће одржати у Оточцу 15. XI, како је раније било планирано, већ при Врховном штабу око 25. новембра, а то је за Нијемце, иако је Тито у депеши подвукао да се мјесто одржавања засједања држи у најстрожијој тајности, ²⁹⁾ значило ипак у Јајцу. ³⁰⁾

Располажући подацима да ће се у Оточцу одржати пленарно засједање АВНОЈ-а најкасније до 14. новембра, Рендулиц и фон Пфулштајн су доведени у ситуацију да изразе сумњу у успјех »операције« која се још звала и »Strassenräuber« између 12. и 15. новембра, тим прије што су јединице 4. пука Бранденбург у то вријеме вршиле припреме за операцију »Цитен« (Zithen), с циљем ликвидације партизанских штабова у Ливну. ³¹⁾ Цијела ствар је морала да се одгоди и због тога што су код нациста већ 16. новембра 1943. године биле отклоњене све непознанице у погледу мјеста и приближног датума одржавања Другог засједања АВНОЈ-а. Ипак, треба подвући да Врховни штаб НОВ и ПОЈ није био неспреман, нити би био изненађен да је Нијемцима пошло за руком да припреме и изведу планирану операцију. Наиме, већ се располагало подацима о њиховом припремању »подухвата против Тита«, а први који је ту вијест послао ЦК КПЈ био је Угљеша Даниловић. Он је већ 12. септембра јавио да Нијемци имају намјеру да организују убиство Тита, ³²⁾ док је 4. новембра и Главни штаб Хрватске обавијестио Врховни штаб да су Нијемци још почетком октобра планирали напад на Врховни штаб

²⁸⁾ Исто, Т-313, Р-192/7452292 — Прилог 1 уз извјештај III — одјељења Друге тенковске армије, бр. 723/43, од 28. X 1943. године.

²⁹⁾ О томе је Врховна команда Југоистока издала обавјест, као посебан прилог дневном извјештају III — одјељења, 17. XI 1943. године (Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-313, Р-196/7456955).

³⁰⁾ *Њемачке обавјештајне службе у Југославији*, књ. V; шире о томе видјети: Славко Одић, *Неостварени планови*, »Напријед« Загреб, 1961.

³¹⁾ Фабијан Трго је шире обрадио њемачку операцију »Ziethen« (»Citen«) у раду под насловом: *Њемачка операција Citen (Ziethen) и противнапади 8. корпуса НОВЈ*, Војноисторијски гласник, 2/1957, стр. 21—54.

³²⁾ *Архив ЦК СКЈ*, реги. бр. 5221.

с падобранским трупима.³³⁾ То исто је јавио 11. новембра и Георги Димитров ЦК КПЈ, односно Јосипу Брозџу Титу, да »Нијемци покушавају сазнати мјесто гдје се налази Врховни штаб и да помоћу падобранаца униште и Штаб и Тита.«³⁴⁾

Све што су нацисти успјели постићи до краја 1943. године састоји се у томе да су открили намјере руководства НОП-а да сазове II засједање АВНОЈ-а и изврши продор у Србију.³⁵⁾ И док је продор у Србију, због непотпуног дешифровања и страха прецијењен — поготово у том оквиру да ће »лично Тито командовати снагама НОВЈ« у источној Босни ради »продора у Србију«,³⁶⁾ дотле је одржавање II засједања АВНОЈ-а, због промјене мјеста одржавања и предузетих других мјера, сачувано у тајности. Због свега тога, њемачком окупатору није преостало ништа друго него да отпочне са раније планираном операцијом »Kugelblitz« и опсежним припремама за уништење руководства НОП-а на челу са Титом, што је, као и раније, повјерено Дивизији »Бранденбург«, чија је главнина допремљена у Југославију, а њен штаб се смјестио у Краљеву. Што се тиче самог одржавања II засједања АВНОЈ-а у Јајцу, 29. и 30. новембра 1943. године, генерал-фелдмаршалу фон Вајксу, генералу пјешадије др Лотару Рендулицу и генерал-мајору Александру фон Пфулштајну преостало је једино да се задовоље улогом беспомоћних посматрача овог, за све народе Југославије историјског догађаја, јер нису располагали довољним војним снагама да то сприје-

³³⁾ Архив ВИИ, архива НОП-а (А НОП), к. 119/1, бр. рег. 1-1/1 — Делеша Главног штаба Хрватске бр. 964 послана Врховном штабу НОВ и ПОЈ 4. XI 1943. у 13,30 часова. Нијемци су и ову депешу ухватили и дешифровали. (Архив ВИИ, НБА, Микротека, Т-313, Р-196/7456991, Прилог дневном извјештају ШЦ — одјељење Врховне команде Југоистока, 9. новембра 1943. године).

³⁴⁾ Архив ЦК СКЈ, рег. бр. 17251/679.

³⁵⁾ Архив ВИИ, АНОП, к. 119/2, бр. рег. 4—1 — Делеша Врховног штаба НОВ и ПОЈ бр. 1296 послана Главном штабу Хрватске 4. XI 1943. у 18,45 часова. У тој депеши је, поред осталог, стајало да покрет снага НОВЈ у Србији »има хисторијски значај за све наше народе«. И ову депешу су Нијемци дешифровали као и остале депеше од 4. и 5. новембра 1943. године. Тито је наредио Главном штабу Хрватске да »најхитније пошаље 6. личку дивизију у Босну ради њеног ангажовања у Србији«, подвукавши да је »сада главна Србија и да се тамо мора ријешити питање уређења Југославије уопће, а лондонске владе и краља посебно«, те да томе »сада треба потчинити све локалне интересе«. У другој депеши Тито је обавијестио да је потребно »најхитније сазвати пленум АВНОЈ-а за доношење важних одлука...« (Архив VII, А НОП, к. 119/2, бр. рег. 4—1 Делеша Врховног штаба НОВ и ПОЈ број 302 послана Главном штабу Хрватске, 5. XI 1943. године).

³⁶⁾ Из многих њемачких докумената је видљиво да се је у источној Босни вршила концентрација снага НОВЈ, из чега су Нијемци извукли и закључак да се припрема и напад за ослобођење Сарајева. Међутиф, тих дана је (2. X 1943) била ослобођена Тузла, што је све код Нијемаца учинило вјероватном и вијест да Тито намјерава лично да командује јединицама НОВЈ у источној Босни у вези са продором у Србију. То се види из неколико извјештаја генерал-фелдмаршала Вајкса и других њемачких команданата и обавјештајних служби у Босни и Србији.

че. Пошло им је за руком да у неколико наврата врше бомбардовање Јајца, због чега су Врховни штаб, ЦК КПЈ и АВНОЈ убрзо прекинули своје сједиште у Дрвар, гдје су се задржали све до њемачког десанта.

***

Историјске одлуке Другог засједања АВНОЈ-а и афирмација НОП-а на међународном плану, као и успјеси НОВ и ПОЈ, имали су снажно дјејство на политичко расположење свих народа Југославије. То се испољавало у разним облицима у селима и градовима ослобођених и окупираних територија. На једној страни, патриотско ставовништво је још јаче збијало своје редове у циљу да појача борбу против окупатора и његових сарадника, а на другој квислиншке власти, великохрватска, великохрватска и великомуслиманска буржоазија и друге реакционарне снаге нерадо су примали вијести о одлукама Засједања у Јајцу. Сви они су потражили »уточиште« код окупатора, који ће »осигурати« њихове класне и политичке интересе и на свој начин су коментарисали одлуке АВНОЈ-а и формирање Националног комитета ослобођења Југославије, као органа са свим обиљежјима владе и као представника народа Југославије у земљи и иностранству.

У Србији је орган Недићеве квислиншке владе »Ново време«, у броју од 8. децембра 1943. године, донио саопштење, позивајући се на радио-вијести Јунајтед-преса, да је образовање привремене владе, на челу са Јосипом Брозом Титом, примљено од југословенске владе у Каиру са запрепаштеном и да је у тамошњим круговима изазвало праву панику. Иако се омаловажавају одлуке II засједања АВНОЈ-а, у истом се чланку наводи да »Вилхелмстрасе« (стари назив за сједиште Министарства спољних послова Рајха) сматра југословенски комунистички кабинет за важан догађај. Једанаест дана касније, 19. децембра исте године, Недићева влада је, када се увидјело да свијетска демократска јавност све више даје подршку народноослободилачком покрету народа Југославије, да одлуке II засједања АВНОЈ-а наилазе на добар пријем у међународној јавности и да су их прихватиле све чланице антихитлеровске коалиције, посебно велика тројица: Совјетски Савез, Енглеска и Америка, издала посебно саопштење поводом образовања Националног комитета ослобођења Југославије, а 21. децембра Милан Недић је говорио преко Радио-Београда панично и нервозно, истичући да »све Србе треба окупити против Тита« и да та борба без предаха и без колебања треба да одлучи »ко има да живи и ко има да се уништи«. ³⁷⁾

Одлуке у Јајцу изазвале су нарочито неспокојство у редовима четничког покрета Драже Михаиловића. То неспокојство је почивало на слиједећим чињеницама: НОП постиже значајно признање у свијету, не само код Совјетског Савеза, већ и код западних савезника; Енглеска је преко Черчила званично отказала помоћ четницима, због чега су смањене могућности да се намјере четника органи-

³⁷⁾ *Ново време*, 19. XII 1943.

зују на ширем плану — стварање равногорских одбора у многим крајевима Србије и придобијање представника разних политичких партија, од којих је крајем 1943. године четничком покрету дефинитивно пришао Живко Топаловић, вођа Социјалистичке партије Југославије и неколико његових истомишљеника.³⁸⁾ Налазећи се у таквој ситуацији, тј. притиснути све јачом снагом НОП-а у земљи и оставши без помоћи из иностранства, четничком покрету је преостало да настави појачану спрегу с њемачким окупатором и, на тој основи покуша да унутра, у земљи, као противтежа одлукама АВНОЈ-а у Јајцу, одржи своје скупове »еминентних« политичара и да на њима донесе »Резолуцију о задацима против народноослободилачког покрета«. Тај свој концепт четници су формулисали на свом »конгресу« у селу Ба, на сјеверним падинама Суворора (ваљевски округ), који је одржан 25—28. јануара 1944. године. Овом четничком четвородневном скупу присуствовала су 274 делегата, представника бивших политичких партија из Србије, Хрватске, Црне Горе, Словеније и Босне и Херцеговине, који су се удружили са четничким покретом у тзв. Југословенску народну демократску заједницу. Основни политички циљ састојао се у рестаурацији југословенске монархије са тријалистичким устројством, чије ће репрезентативно тијело »Централни национални комитет Краљевине Југославије« својом дјелатношћу у земљи и на међународном терену парирати Другом засједу АВНОЈ-а. Како је »конгресу« у селу Ба присуствовао и капетан Мансфилд, члан војне мисије САД при четничкој Врховној команди,³⁹⁾ настојало се још једном да се оспори законитост одлука АВНОЈ-а и да се свјетска реакција мобилише у одбрани четника Драже Михаиловића. Поред оштрих осуда одлука АВНОЈ-а, линије и политике Комунистичке партије Југославије и НОП-а уопште, на том конгресу је изражена »дубока забринутост« што западни савезници помажу НОП и његову оружану снагу НОВЈ, а да би се обмануле народне масе четници су, поред појачане пропаганде која је требало да услиједи, усвојили »Декларацију« у којој је речено да ће последијератна Југославија бити уређена на федеративном принципу — Србија, Хрватска, Словенија — и то као уставна монархија, с тим да се »Централни национални комитет Краљевине Југославије« прошири и да се приступи убрзаном стварању равногорских одбора као политичке основе четничког покрета свуда гдје за то постоје могућности.⁴⁰⁾ Још треба истаћи да је непосредни практични циљ те »превасходно пропагандистички темпиране четничке политичке тактике« био да се отвори пут рехабилитацији Драже Михаиловића под његовим ру-

³⁸⁾ Живко Топаловић, *Србија под Дражом*, Лондон 1968, стр. 1—164. У овој књизи Живко Топаловић описује свој боравак код Драже Михаиловића од »конгреса« у селу Ба, јануара 1944. до маја исте године; упореди: Истражни материјал са суђења Мустафи Мулалићу у Архив ВИИ, к, 260, бр. рег. 46-2/212.

³⁹⁾ *Архив Државног секретаријата за иностране послове СФРЈ (ДА СИП) Ем в. пов. бр. 293, извјештај од 14. I 1944.*

⁴⁰⁾ *Архив радничког покрета Србије (АРП), бр. 147/ХИХ 1-19-4.*

ководством ојача фронт контрареволуције у Југославији, што је био и циљ њемачког окупатора и основни задатак »специјалног опуномоћеника« Министарства спољних послова Трећег Рајха, Хермана Нојбахера, који је у погледу сарадње и кориштења четника у борби против НОП-а имао искључиво »најшира Хитлерова овлашћења«. ^{40а)}

У настојању да »равногорски покрет« прибави формалну легитимацију заступника свих народа Југославије, поведена је кампања придобијања одређеног броја Муслимана и Хрвата. Истовремено се тражило изјашњавање за прикључење Босне и Херцеговине »Великој Србији« у склопу »рестауриране југословенске монархије«. Дража Михаиловић, као главни »војни командант« тог новог »Централног комитета Краљевине Југославије« ускоро је наименовао команданте националне српске, хрватске, словеначке и муслиманске војске, уједињене под јединственом командом »Југословенске краљевске војске«. Ти команданти су били означени националним симболичним именима »Бенерал Губец« за хрватску армију, »ђенерал Андреј« за словеначку и »ђенерал Ђерзелез« за муслиманску армију, док је мјесто »ђенерала српске армије« задржао за себе, а команду је повјерио генералу Мирославу Трифуновићу Дроњи. За команданта »хрватске армије« наименовао је Матију Параца, словеначке пуковника Ивана Прежеља, а за команданта муслиманског корпуса Мухамедбега Прељубовића, трговца из Бијељине. Све команданте ових националних армија Дража је произвео у чин »ђенерала«. ⁴¹⁾

У акцији »равногорског покрета«, која је у сваком погледу била утопистичка, поред Драже, Гојка Бороте и многих других истомишљеника, много се ангажовао и потпредсједник »Централног националног комитета Краљевине Југославије« Мустафа Мулалић, који је у неколико наврата, средином 1944. године, упућивао циркуларна писма на

---

^{40а)} На основу Хитлеровог наређења да Neubacher може искључиво преговарати са четницима о заједничкој борби против НОП-а Југославије — и других »ослободилачких покрета« на Балкану — Нојбахер је крајем 1943. и у првој половини 1944. године склопио споразуме о сарадњи са многим четничким највишим руководиоцима у Србији, Црној Гори, Босни, Херцеговини и Неким другим квислинзима и колаборационистима (У Словенији, Албанији). Најме надовезујући се на обновљене споразуме са четничким командантима са територије тзв. НДХ (Бујић, Тешановић, Дреновић, Радић, Баћевић, Керовић, Борота и други), у новембру су склопљени споразуми са читавим низом четничких команданата — Лашић, Лукачевић, Кесеровић, Калабић, Симић, Рачић и др. — у Србији, Санџаку, и Црној Гори. Нојбахер је истовремено радио и на окупљању свих антикомунистичких снага албанског народа, па је у ту сврху склопио споразум с тзв. Албанским народним фронтом (Бали комбетар), који му је требао да и праћанске и феудалне албанске кругове прозападно оријентисане привуче у јединствен »антикомунистички фронт« на Балкану. (Херман Нојбахер, оп. цит, стр. 157).

⁴¹⁾ Архив ВИИ, четничка архива (ЧА), елаборат о организацији ДМ, стр. 337—340; упореди: Јозо Томашевић, *Четници у другом свјетском рату Свеучилишна* наклада ЛИБЕР, Загреб, 1979, стр. 386.

многе адресе и касније — према једној информацији⁴²⁾ — лично долазио и у Сарајево због агитације и контакта са Нијемцима. Он је величао Дражу Михаиловића и позивао на вјерност краљу Петру II, осуђивао КПЈ и читав НОП, сугерисао одређење »муслимана... за улазак у српску федерацију«, гдје је још једно мјесто за муслиманског представника резервисано у равногорском »Централном комитету« и предлагао стварање »четничког муслиманског народног комитета« са »централом« у Сарајеву и филијалама у Мостару, Бањој Луци и Београду.⁴³⁾

Мулалић је одржао и један састанак у околини Сарајева, у Нахореву са Мустафом Софтићем, градоначелником Сарајева и групом делегата из »чаршије«, на којем су четнички официри тражили да Муслимани приђу »равногорском покрету«, да се муслиманска милиција укључи у четничке јединице, које ће се убудуће звати »Југословенска војска у отаџбини«. На том и неким другим састанцима »обећано је« да ће се престати са терором и прогомом муслиманског народа, те да се заборави све што је раније било. За Мулалића треба још рећи да је често истицао — од љета 1943. године када је дошао код Драже Михаиловића — да је »цала копка на њега да у име Муслимана иде код Драже Михаиловића«.⁴⁴⁾

Поред Мулалића, још је неколико муслиманских првака било врло активно у акцији укључивања Муслимана у »равногорски покрет« и четничке јединице Драже Михаиловића. Међу њима су се налазили: Фехим Мусакадић, др Исмет Поповац, Мустафа Пашаић, Хамдија Ченгић и неки други. Међутим, за јаче крило муслиманске грађанске политике која се није приклонила усташтву била је карактеристична издијељеност на неколико разних фракција, које су најчешће биле склоне конформизму и подложне флукутацији ставова. Та појава је постала веома изразита послје смрти утицајног првака предратне Југословенске муслиманске организације (ЈМО), Узеира Хаџихасановића, 25. септембра 1943. године, који је давао основни тон политичком држању муслиманске »чаршије«. Једна од тих издијељених група, коју су подржавале и неке друге, упорно је тражила »привремено или трајно рјешење« у разним варијантама »аутономије Босне и Херцеговине« под окриљем Трећег Рајха. Из тог и њима блиског круга родила се и идеја, која је крајем 1943. године још више била наглашена, да се приступи стварању властите »муслиманске војне и политичке организације«, која ће им осигурати већи утицај на савремена збивања и јачу позицију насупрот

⁴²⁾ Шире о томе видјети: Расим Хурем, *Концепција неких муслиманских грађанских политичара о положају Босне и Херцеговине у времену од средине 1943. до краја 1944. године*, »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«, Прилози бр. 4/1968, стр. 533—558; Неди м Шарац, *Услови и правци развоја народнослободилачког покрета у Сарајеву од новембра 1943. до априла 1945. године*, »Сарајево у револуцији«, том IV, стр. 9—61.

⁴³⁾ Исто.

⁴⁴⁾ Архив ВИИ, А НОП, к. 260, бр. рег. 46-2/212 — Истражни материјал са суђења Мустафи Мулалићу; упореди такође цитиране радове у напомени 42.

других фактора приликом »оčekиваних погађања« око подјеле власти и регулисања државноправних и друштвено-политичких питања у земљи након завршетка рата. Та настојања су Нијемци »блаконаклоно« пратили, а често подстицали и закулисно помагали и подржавали, јер су сматрали да је то веома погодан начин спречавања прикључивања Муслимана НОП-у и њиховог укључивања у НОВ и ПОЈ.

Као што је познато, међу резултате такве активности спада оснивање већине градских и приградских одреда муслиманске милиције, а у овом периоду (октобар—децембар 1943. године) посебно се истиче пропали покушај Мухамеда Панце да »у име петочланог ослободилачког одбора у Сарајеву«, образује »Муслимански ослободилачки покрет«. Он је 20. октобра 1943. године, у пратњи око 20 припадника организације »Млади муслимани« кренуо из Сарајева и на подручју између Трнова и Бјелашнице из мјесних одреда муслиманске милиције и оружничких постаја тзв. НДХ окупио укупно 260 људи, а у прогласу који је издао и растурао прецизирао је свој политички програм. Панца у први план ставља »трагичан биланс усташка и четничког бандитизма«, пледира да Босна и Херцеговина добије »засебну властиту управу до свршетка рата«, залаже се за вјерску толеранцију и упућује позив Муслиманима да из јединица домобранства и »других оружаних састава« — што се односило и на НОВ и ПОЈ — пређу »у редове Муслиманског ослободилачког покрета«, чијим је сљедбеницима издао и врло карактеристичан налог: »... преузмите власт чврсто у своје руке.«⁴⁵⁾ Постоји више поузданих података да је та Панцина краткотрајна мисија (започела је у октобру и већ крајем децембра исте године завршила) вођена уз учешће и подршку њемачког окупатора, посебно њемачке службе безбједности — СД — у Сарајеву, на челу које су стајали Вернер Фром и Антон Фест.⁴⁶⁾

Поред ове Панцине, постојале су још неке грађанске муслиманске групе које су међусобно контактирале, иако им политички циљеви нису били исти. Једна од њих је и тзв. група тринаесторице, састављена од 13 виших чиновника и јавних радника, која је, иако политички нехомогена, издала и »Промемориј«, умножен и растуран на подручју Босне и Херцеговине, којим је оштро критикована усташка политика и јавно изражено дистанцирање од ње. Неки из те групе су касније ступили у контакт с вршиоцем дужности главног тајника Хрватске сељачке странке (ХСС), Иванком Фаролфијем, који се заносио да преузме власт на цијелом подручју тзв. Независ-

⁴⁵⁾ *Историја политичких странака у Југославији*, I део, Београд 1952, Поглавље: Босна и Херцеговина, стр. 109—120; *Њемачке обавјештајне службе у Југославији*, књ. V, Београд 1958, поглавље: Четничко питање, стр. 591—603; упореди и радове Р. Хурема и Н. Шарца, оп. цит, као и мој рад: *Убрзани процес слабљења окупаторске власти и војне силе, »Сарајево у револуцији«*, том IV, Сарајево, 1981, стр. 75—95 и *Саво Пређа, Слом и расуло четника, на истом мјесту*, стр. 96—114.

⁴⁶⁾ Шире о дјелатности V. Froma i A. Festa види: H. Sundhausen, оп. цит.

не Државе Хрватске, па тако и над Босном и Херцеговином. Мачекови емисари су нешто касније настојали да међу Муслиманима, нарочито у Сарајеву, добију подршку, при чему су се служили пароллом «Босна и Херцеговина је интересна сфера Англосаса па се треба борити за границе НДХ».⁴⁷⁾

Међутим, та као ни временски паралелна писма првака »равногорског покрета« нису придобила ниједну значајнију личност из ЈМО, јер су комбинације и једне и друге стране биле неприхватљиве и за најконзервативније муслиманске фракције, које су се и надаље, ношене властитом политичком инерцијом и стимулисане одређеним сигнаlima Нјемаца, све безнадежније вртиле у кругу »аутономистичких пројеката«. Неслагања с усташама, четницима и Мачеком и другим грађанским струјама, нису ни њима била препрека да истрају с осталим класно сродним групацијама на фронту борбе против НОП-а уопште и одлука АВНОЈ-а у Јајцу и документима ЗАВНОБиХ-а у Мркоњић-Граду.

Овдје треба споменути још једну личност из ужег руководства ЈМО и министра прије рата, који је такође потписник »Промеморија« од 30. априла 1944. године, тј. члан »тринаесторице«, а то је Шефкија Бехмен, који је 1943. године одржавао тијесне везе са њемачким конзулом у Сарајеву, Хугом Гердесом (Gördes) и четничким командантом Гојком Боротом и био озбиљан кандидат за члана југословенске избјегличке владе. Он је после засједања АВНОЈ-а у Јајцу и ЗАВНОБиХ-а у Мркоњић-Граду почео показивати интересовање за контакт са руководећим људима НОП-а, руководећи се при том искуством да је у замршеним ситуацијама »политички капитал корисно истовремено расподјелити у више фондова«. Он је учествовао у акцијама »аутономашких кругова«, радио на реактивирању ЈМО-а у односу на одреде муслиманске милиције и био у дослуху с врховима »равногорског покрета«. Касније, уочи ослобођења Сарајева, он је у сарајевској чаршији планирао установљење самозваног политичког представништва Муслимана Босне и Херцеговине, чији су протагонисти, пренебрегавајући већ јасно изражену вољу народних маса и на тој вољи засноване одлуке АВНОЈ-а и ЗАВНОБиХ-а и конституирајућу скупштину НОФ-а Босне и Херцеговине, 3. јула 1944. године у Здени код Санског Моста, имали намјеру да се поставе као партнери пред НОП и да му наметну »метод цјењкања«.⁴⁸⁾

Узевши у цјелини, за муслиманску буржоазију се може констатовати да је била издијељена на три дијела: десно крило на челу са Цафером Куленовићем, које је сарађивало и партиципирало с усташком владом; чланови тога крила заузимали су значајне положаје у тзв. НДХ, посебно у Босни. Међутим, то крило није имало

⁴⁷⁾ Фикрета Јелић-Бутић, *Усташе и Независна Држава Хрватска 1941—1945*. »Школска књига« — Свеучилишна наклада, Загреб, 1977, поглавље: Покушаји преваладавања кризе НДХ и њен слом, стр. 223—310; Иста, Хрватска цељачка странка 1941—1945, Загреб 1983, стр. 238—260.

⁴⁸⁾ Шире о томе у радовима цитираним у напомени 42, и у мом раду цитираном у напомени 45.

онакав монопол на Босну и Херцеговину као што га је имала раније ЈМО, јер је Павелић доста радио међу Муслиманима и преко лица која су се непосредно везала за њега и његов усташки покрет, као Хакија Хацић, Адемага Мешкић, М. Алајбеговић и други муслимански интелектуалци и успио да тај утицај сведе на »ниске гране«. Центар странке, који је био састављен од крупне буржоазије и водећих странкиних личности заузимао је према Павелићу и усташкој влади став »резервиране наклоности«, радећи истовремено преко свога десног крила на обезбјеђењу својих класних позиција и настојећи, истовремено, да се неидентификује с усташким режимом. У лијевој крилу странке налазило се неколико њених чланова који су из разних разлога дијелом приступили НОП-у, а дијелом су с НОП-ом стајали у вези. Између осталих, чланови овог крила ЈМО били су Нурија Поздерац, који је 1942. године приступио НОП-у и био потпредседник АВНОЈ-а, затим Заим Шарац који је у окупираном Сарајеву био активан сарадник НОП-а и неки други.

Распад ЈМО, као и муслиманске буржоазије, поред нејединства и велике шаролике издијелености, убрзаван је због развоја прилика на терену гдје су се свакодневно водиле борбе између четничких група, усташких формација и окупаторских јединица против НОВ и ПОЈ. У тим условима муслиманска буржоазија је настојала да се одржи стварањем компромиса на све стране, али с врло мало успјеха. Уколико се све више дробила војна моћ њемачког окупатора, утолико су се више и представници муслиманске буржоазије повлачили од активне сарадње са квислиншким режимом усташке НДХ.

Иако Хрватска сељачка странка као најјача грађанска хрватска политичка странка, на челу с Мачеком није официјелно егзистирала за вријеме постојања тзв. НДХ 1941—1945. године, треба рећи да је она ипак дјеловала, јер Павелић, због својих односа према италијанском и посебно њемачком окупатору — а оба су били заинтересовани за подручје Хрватске и Босне и Херцеговине, тј. тзв. НДХ — није ни могао ни смио предузети енергичне мјере за тотално обезглављивање ХСС-а. Та лабилна ситуација трајала је за сво вријеме постојања усташке НДХ и давала је политици ХСС-а карактеристично обилежје.

Размимомолажења у погледу постојања НДХ није било. Мачек и вођство ХСС прихватили су егзистенцију тзв. НДХ и нису јој супротстављали идеју о уједињеној Југославији. Неслагања су се очитовала једино у *методима владавине, персоналним питањима* и у *питању политичке тактике*. Својим везама са Лондоном, гдје се до поткрај 1943. године налазила југословенска избјегличка влада, ХСС је имала бољи преглед свјетске ситуације и рачунала је са побједом савезника у антихитлеровској коалицији. Због тога је од јесени 1943. године ХСС настојала да у НДХ своју политику усмјери тако да постојање те државе не буде везано само за силе Осовине тј. да њен статус не буде угрожен њемачким поразом. Павелић је био свјестан чињенице да он лично и његов усташки покрет стоје или падају са политичком егзистенцијом њемачког окупатора. Такав однос између

ХСС-а и Павелићеве НДХ, која је имала главну ријеч, трајао је све до јесени 1943. године — Мачек је био у кућном притвору (у Загребу и у Купинцу), али остали чланови његовог ужег круга — Кошутих, Торбар и Пернар — нису били ометани у раду и углавном су могли да се састају с Мачеком и да обављају политичку активност. Странке међу својим присталицама.⁴⁹⁾

Крајем 1943. године ХСС је активније иступила, нарочито у вези с формирањем »нове владе НДХ« која би представљала прелазка ситуацији која би настала побједом савезника антихитлеровске коалиције. Свакако, у том погледу снага и моћ НОП-а и његове оружане силе — НОВ и ПОЈ, као и Друго засједање АВНОЈ-а и засједања земаљских вијећа ЗАВНОХ-а и ЗАВНОБиХ-а — имали су своје истакнуто мјесто. Павелић и усташки преговарачи настоје да придобију ХСС за улазак у једну заједничку »концентрациону владу«, а Кошутих у име ХСС тражи формирање једне неутралне »чиновничке владе« у коју би ушли мање експонирани чланови ХСС, те да та влада укине изванредне ратне законе и судове, да објави амнестију, да до приближавања савезничких снага задржи близак однос са Нијемцима на бази Тројног пакта и да припреми стање у земљи за очекивану побједу савезника. По Кошутиху, та влада, у којој не би било истакнутијих усташа, требало је обећањима и позивима да настоји вратити кућама припаднике НОП-а и да на тој основи толико ослаби НОП како би се Нијемцима олакшало повлачење трупа из НДХ на друга ратишта. У часу приближавања савезника, »неутрална влада« је требало да преда власт Мачеку и ХСС, а они би се заједно са домобранством ставили на страну западних савезника.

Као што је познато, ти преговори нису довели до споразума, иако је Павелић показивао Кошутиху и Пернару писмену поруку Јураја Крњевића из Лондона — добивену каналима усташке надзорне службе (УНС-е) — којом се препоручује склапање споразума између ХСС и усташа, тј. улазак ХСС-а у владу. Међутим, односи и везе нису прекидане. Истакнутији члан вођства ХСС — као што је већ раније споменуто — Иванко Фаролфи, одржавао је везе с усташким министром Перићем и преко курира Министарства иностраних послова НДХ општио је с емиграцијом ХСС-а. Исто тако, чланови усташког режима, Ламер и др Цабас одржавали су, приликом својих путовања, везу с вођством ХСС-а у емиграцији.⁵⁰⁾

Дакле, од јесени 1943. године хрватска грађанска политичка структура која се држала на одстојању од усташа, ушла је у фазу широке и све дубље и брже диференцијације у Хрватској и Босни и Херцеговини. Група њених локалних функционера, која је одбацила Мачеков политички концепт »чекања«, прикључила се НОП-у и формирала на ослобођеној територији Извршни одбор ХСС-а, који је дјеловао у саставу Јединственог НОФ-а Југославије, као најшире

⁴⁹⁾ О дјелатности ХСС-а 1941—1945. видјети: *Историја грађанских странака у Југославији*, оп. цит, стр. 96 и даље; Фикрета Јелић-Бутић, оп. цит.

⁵⁰⁾ Исто.

свеобухватне политичке организације НОП-а. Узнемирена том акцијом, а посебно развојем савремених догађаја у правцу ослободилачких и револуционарних тежњи народних маса, највидније изражених у одлукама АВНОЈ-а у Јајцу и земаљских антифашистичких вијећа Хрватске и Босне и Херцеговине, Мачекова струја се отада, а посебно у љето 1944. године, активирала у циљу да обнови свој утицај и избије на површину политичких збивања као фактор окупљања контрареволуционарних снага у земљи. Пуну подршку у тој акцији Мачеку и његовим истомишљеницима пружио је и највиши врх католичке цркве у Југославији, на челу са надбискупом А. Степинцем. Свакако, све је то одговарало и њемачком окупатору и његовој акцији окупљања антибољшевичких снага, односно стварању јединственог контрареволуционарног фронта у Југославији. С таквом намјером Мачекови опуномоћеници траже и праве компромисе и политичке савезе са усташком фракцијом око Лорковића и Вокића, као и са четницима Драже Михаиловића, а све на линији заједничке борбе против НОП-а уопште, а посебно против одлука АВНОЈ-а донесених у Јајцу. Политичка сарадња Мачека и Драже Михаиловића била је 17. септембра 1944. године утврђена договором њихових представника. У том »договору« је констатовано и ово: »Вођство ХСС-а са симпатијама прати рад 'Централног националног комитета Краљевине Југославије', а нарочито последице његовог Конгреса одржаног 1944. године у селу Ба«. ⁵¹⁾

На крају, умјесто закључка, треба подвући да су на платформи борбе против окупатора, коју је почетком оружаног устанка поставила Комунистичка партија Југославије на челу са Титом и која је добила пуно оправдање и признање у одлукама и документима Другог засједања АВНОЈ-а, Првог засједања ЗАВНОБиХ-а и Другог засједања ЗАВНОХ-а, одлучан отпор пружале домаће реакционарне буржоаске снаге, тако да је вршен и расплет у односима између НОП-а и тих снага, због чега је НОБ-а народа и народности Југославије од самог почетка имала и класну садржину. Бранећи своје класне и националистичке позиције, снаге старог поретка нису биле довољно јаке да на антикомунистичкој основи створе тако снажан заједнички фронт који би се обрачунао са народноослободилачким покретом, па су, везујући своју судбину за окупаторе и њихове квислиншке режиме, све више срљале у националне издаје, због чега је, опет, био неминован њихов силазак с историјске позорнице. Започет већ у 1941 — устаничкој — години, тај процес је, најприје у јакој, а касније у све слабијој снази контрареволуције био присутан као фактор; почео је нагло да слаби последице Другог засједања АВНОЈ-а, а нестало је коначно истјеривањем и коначним сломом њемачког окупатора, маја 1945. године.

Треба подвући да су све војне и политичке мјере њемачког окупатора усмјерене против НОП-а уопште, а посебно против нове, Титове Југославије, створене у историјском Јајцу, без обзира на војну силу, њену обученост и техничку опремљеност нужно морале пре-

⁵¹⁾ Исто.

тријети неуспјех, јер њемачки окупатор и његове домаће слуге нису имале на кога да се у потребној мјери ослоне — грађанске структуре су толико биле међусобно шаролике, нејединствене, уплашене и немоћне, а њихове какве-такве оружане формације — усташе и домобрани, разне милиције и легије, зелени кадар и четничке војне формације — нису могле да се супротставе оружаној сили НОП-а коју је помагао, снабдјевао и хранио не само један, него мање или више сви народи Југославије. То њемачки окупатор није никада дозвољено узимао у обзир, па чак ни у периоду послје историјских одлука донесених у Јајцу, које су убрзо биле прихваћене од најширих народних маса широм земље. Њемачки окупатор је редовно настојао да примјеном војне силе, политичким и мјерама принуде оствари свој циљ. Међутим, он то није успијевао ни онда кад је био свјестан праве снаге наших народа — приликом одбране Тузле крајем 1943. године, коју је одбранио народ, или приликом десанта на Дрвар, маја 1944. године, када је херојски народ Дрвара одбранио Тита и највише војно и политичко руководство нове Југославије, у њемачком тајно припреманом десанту, који је у аналима другог свјетског рата забиљежен као једини десант који није успио.

S U M M A R Y

THE GERMAN ASSESSEMENT OF THE MILITARY AND POLITICAL SITUATION IN YUGOSLAVIA AND THE REACTION OF THE OCCUPIER AND DOMESTIC CONTRAREVOLUTIONARY FORCES TO THE SECOND SESSION OF AVNOJ

The German assessment of the military and political situation in Yugoslavia in the fall of 1943 proceeded from the situation at the world fronts and the Yugoslav war theatre which had become very important for the Nazis. This territory should have been under their full control, mostly because of two basic reasons. Firstly, because of the danger of the Western Allies possible landing »somewhere at the Balkans«, and, secondly, because resources on the East, from where the Nazi armies had been pushed back, dried out.

When such an assessment had been made, Hitler's order No 48 about a reorganisation of the German command at the European Southeast followed, and, at the same time, the institutions of the occupier's administration and political bodies were brought together, as well as the centralization of the German war economy headquarters took place. The whole action was, in practice, the result of the numerous analyses of the military and political situation in all the Yugoslav provinces, i. e. in all the occupied areas, which fell into the German occupying system after the capitulation of Italy. These analyses showed, among some other things, that Tito's partisan army was »numerous in strength, systematically and carefully led and well equipped for a warfare in mountains«; that »Tito made preparations to support Allies' landing« and that

his forces from the Eastern Bosnia intended to »make a breakthrough into Serbia«. On the other hand, it was concluded that the armed forces of the Ustasha state, as well as the state as a whole, had lost the ability to act on their own, that they were not a reliable ally in the combat against People's Liberation Army of Yugoslavia (NOVJ), and that they existed only with the help of the German troops. The similar situation was in Serbia of General Nedić while the Chetnik Movement of Draža Mihailović »was reaching crisis«, and, contrary to it, »communism in Serbia gained more and more influence«, but the close cooperation with the Quisling forces had to be maintained against the People's Liberation Movement (NOP), for they could be quite useful in preventing the »red forces« breakthrough from the Eastern Bosnia into Serbia.

On the basis of these assessments the Wehrmacht Supreme Command undertook at the end of 1943 and in the first half of 1944 many military and political actions in order to obtain two basic aims — to strike as hard as possible at the People's Liberation Army and the Partisan Units of Yugoslavia forces, and to prevent the realization of Tito's military and operational plans; and, simultaneously, to organize an »enterprise« against Tito's person aiming to capture or kill him.

The Germans lacked the necessary military forces for both, so some political actions were taken. »An anticommunist front« in Yugoslavia was tried to be established in which all the Quisling institutions and all the bourgeois contrarevolutionary forces were to be included. In that respect the basic starting motif were the decisions of the Second Session of AVNOJ and the Territorial Antifacist Councils in Croatia and Bosnia and Herzegovina. However, these plans were not easy to fulfil because the leading circles of the Serbian chauvinistic, Croatian chauvinistic, Moslem chauvinistic and other Yugoslav nationalist bourgeoisie were rather isolated and not supported by the broad popular masses. These masses were kept well informed about the real strength of the People's Liberation Movement (NOP) and its People's Liberation Army of Yugoslavia (NOVJ), and they received the decisions of the AVNOJ Second Session with more and more content, and tried to join actively the struggle against the occupier and the national traitors. On account of it the process of the weakening of the occupier's military power and rule came into effect. The same could be applied to all the occupier's supporters, i. e. the contrarevolutionary forces in Yugoslavia whose armed forces — the Ustashes and Domobrans, various legions and militias, a green cadre (type of irregular local militia) and the Chetnik military units — suffered from attrition and who started deserting their »leaders« and superiors. Many of them found salvation in running to their homes or in surrendering to the forces of NOP and NOVJ, or in joining NOP. As the end of the war came nearer this process became more active than ever.